

olvasmányok rövid tartalmát összefoglalja: sokkal inkább össze kell foglalnia a verses művek tartalmát, mit meg elmulaszt.

A Berzsenyi műveinek magyarításában ők sem jártak helyes úton. Ők is csak a szóban forgó mythologiai személyt magyarázzák meg: de a Berzsenyi kifejezéseinek értelmét legtöbbször homályban hagyják. Badics néhol ezt is megteszi; de általában véve ez oldalról legtöbb szó fér jegyzeteikhez.

SZABÓ DÁVID.

Révai Miklós élete. Irta *Csaplár Benedek* I—IV. kötet. Budapest 1881—1889. Aigner Lajos.

Kevés történelmi munka jelent meg mostanában a magyar irodalomban, a mely írója tehetségének néhány valóban fényes oldalát oly gyöngeségekkel párosulva mutatja föl, mint Csaplár nagy terjedelmű monographiája, a melyből eddig négy kötet látott napvilágot. A minden oldalú s irányú adatok felbúvárlója, a ki az okok és okozatok közti összefüggést oly szigorú pontossággal tudja megállapítani, a ki az események szövedékeinek annyira a mélyére lát s Révai egész életét új, eddig ismeretlen szempontokból igyekszik megvilágítani, — compositiójában, az adatok csoportosításában, nyelvében, előadásában annyi gyengeséget, aránytalanságot, nehézkességet árul el, hogy a különben kiváló monographia majdnem elveszettnek tekinthető irodalmunkra nézve. Igaz, hogy Csaplár nem számít a nagy közönségre, csupán a szakférfiakra, a mi a tudományos bűvárlat szempontjából igazolva lehet, de általános, nagy irodalmi szempontból bajosan. Általában nálunk nem egy jeles tudós író nevezhetnénk meg, a ki a kritikai érzék élességével, a szerteágazó adatok páratlan szorgalmú felkutatásával oly csekély stylérzékkel — értve e szót a legtágabb értelmében — tanúsít, a mely bizonyára nem csekély akadályt gördít az írásmű élvezhetősége, használhatósága elé. Nálunk a tudós még mindig nem igyekszik az írói tulajdonságok közül ama leglényegesebbeket elsajátítani, a melyek bármely irodalmi műfaj sikerét alkotják. E vélemény több ízben nyert már kifejezést e folyóirat hasábjain is: de lehetetlen mindannyiszor nem ismételnünk, valahányszor egy-egy kiváló tehetségnek annyi ellentétes irányú nyilvánulásaival van dolgunk, mint Csaplár monographiájában, mely a szakemberekre nézve rendkívül gazdag adataival annyira tanulságos, annyira használható, mint a mily élvezhetetlen a nagy közönségre nézve. Hogy a tudományos irodalom a nemzet nagy tömegére még most sem tehet valami intensívebb hatást: aligha ez a jelenség nem áll útjában.

Ezzel azonban koránsem azt akarjuk mondani, hogy Csaplár haszontalan munkát végzett műve írásával. Ismételjük, hogy műve a tudományos kutatás szempontjából dicséretre méltó eredményekkel dicsekedhetik. Az író semmi fáradságot nem kimélt, hogy hőst s annak korát

mennél többoldalúlag állítsa elénk, hogy e majdnem páratlan irodalmi harcokat küzdelmeinek oly hosszú phasisaiban annyira kidomborítsa, hogy az eddig alig sejtett okokat, a melyek a hős kifejlődését elősegítették vagy gátolták, szerves összefüggésbe, valóban szigorú logikai s pszichologiai összeköttetésbe hozza egymással. Mindenütt előszeretettel viseltetik hőse iránt, de sehol sem elfogult iránta. Hibáit, tévedéseit, temperamentumának gyöngeségeit épen nem leplezi. Megértetni törekszik pályája minden mozzanatát, a lényegest és lényegtelenl egyaránt. Révai heves, türelmetlen természetét, mely semmitől vissza nem retten, ép oly mély lélektani vizsgálódással kíséri, mint az irodalom s vele a nemzetiség küzdelmeinek vívódásait. Oly kevéssé pusztá dicsőítője hősenek, mint engedékeny kritikusa ellenségeinek, a kiket ép oly jól ismer, mint magát Révait. Nemcsak az eddig ismeretessé tett adatok felhasználásában otthonos, hanem az eddig fel nem bolygatott levéltári adatokban is, a melyek Révai pályájának egészen új felfogására segítik fel. Nemcsak Révai életére gyűjtött teljesen ismeretlen s rendkívül becses adatokat, hanem korára is, a melyet minden apró részletében ismer. Épen e nagy részletesség, ez aprólékos adatok felhordása, gyakori ismétlése miatt nem tudja Csaplár hősenek alakját művészileg kidomborítani. Helyes és dicséretre méltó tulajdonsága, hogy sokszor a legkisebb adatban is tud valami jellemzőt fölfedezni, hogy mélyrehatólag tud elemezni s nem ritkán új szempontot nyújt a tanulmányozónak; de tehetőségének e fényoldala nem tudja eltakarni azt a fölötte nagy árnyékot, melyet adatainak kezdetleges csoportosítása, kidolgozásának nehézsége, hogy ne mondjuk, gyarlósága vetnek.

Valóban sajnálni lehet, hogy Csaplár rendkívül becses adatait nem tudta világosan, átlátszóan elrendezni, hogy meg nem várta, míg az egész anyag készen nem volt számára, hogy abból aztán biztosan alakíthatott volna. Compositiójának gyengeségét sok részben mentheti ugyan vizsgálatainak közvéteteli módozata, de épen ez az oka, hogy négy kötetes műve inkább Révai-tárnak, mint kidolgozott monographiának mondható.

E tekintetben a négy kötet között nincs semmi különbség. Mindegyikben van valami új és nagy érdekű adat, a melyet eddig nem ismerünk, de mindenik tele van ismétléssel s egyik sem kidolgozott mű, inkább rosszul csoportosított adathalmaz. Még a harmadik kötet második fele s a negyedik kötet válnak ki némileg az egészből, a melyekben valamivel világosabb rendbe sorakoznak az adatok s az olvasó is legtöbb ismeretet meríthet belőlük. De azért az első kötetben is van egy részlet, a melyben az író a mult századbeli tanítás módját, kiváltképp a szerzetesrendekét oly helyes felfogással, körültekintőleg, elfogulatlanul adja elő, mint a milyen alaposan, számos adattal támogatja az eddig divatozott

felfogásoktól eltérő értelmét. Kimutatja, hogy Révai philosophiai tanulmányai sokkal különbek voltak, mint a hogy eddigi életrajzírói vélték; hogy a szerzetben mindenesetre voltak olyan tanárai, mint a milyenek ama kor legjobbjai közé tartoztak. Kimutatja, hogy éppen a nagykárolyi gymnasium, a hol Révai a philosophiát végezte, ebben a korban a legkiválóbb tanintézetek közé tartozott s Révaira olyan tanárok hatottak, a kik ama kor tudományának igazán a színvonalán álltak. Révaira itt nyílik új világ. Bizonyára nagy időköz választja el a szerény gymnasiumi tanulót a pesti egyetem híres magyar nyelv tanárától: de Révai későbbi nagyságának csirái jó részt itt kezdtek fejlődni. Szívesen vesszük tehát Csaplártól, hogy a fejlődő tehetség nagyhatású körülményeit oly behatólag fejtegeti, valamint azt is, hogy a nemzeti felbuzdulás előzményeit, melyeknek az irodalomra nézve jóformán Révai volt a középontja, sok tekintetben egészen új oldalról tünteti az olvasó elé.

A rendkívüli ismeretszomj lázas tevékenységgel párosult Révai-ban. Mindenesetre különös jelensége amaz időnek, hogy egy alig ismert, szerény piarista áll az irodalmi mozgalmak élére, a melyek először keltik igazibb eszméltre nemzetünket. S mégis nem kevésbé különös jelenség, hogy a nagy izgatónak vállaltai éppen akkor akadnak fel, mikor az ország visszhangzik a visszaállított alkotmány feletti hazafias örömtől. Mi volt ennek oka: azt eddig csupán Csaplár vizsgálta részletesen s magyarázatával meg lehetünk elégedve. Oly sokoldalú szempontból tárgyalja e kérdést, mint a milyen fontosnak tartja Révai pályájában e fordulón pontot. Hogy az arisztokrata családok s mindazok figyelme, a kik addig Révait buzdították, miért fordult el tőle éppen a felpozadírt viszonyok között: annak bizonyára Révai egyénisége volt oka főrészből, de sokat megmagyaráz az akkori mozgalom iránya, valamint Révai helyzete is. Az elkecseregett agitator hamar reményét veszti, de éppen olyan hamar késznek érzi magát új küzdelemre. Az akadémia megalapítása iránti törekvések Révait a maga valódi nagyságában mutatják. Csaplár e részletet igazi kedvvel dolgozza ki. Annyira beleképzeleti magát Révai helyzetébe, oly élénken megfigyeli a gátló és elősegítő tényezőket, hogy ez a rész minden kétségen felül az egész mű legsikerültebb részei közé tartozik. Révainak e rendkívül fontos izgatásai azt mutatják, hogy e kornak ő éppen oly valódi kifejezője, mint Kazinczy a jelen század első két tizedének. Kétségkívül Csaplár oly világot vetett e korra, Révainak e szerepére, a milyenről eddig sejtelmök alig is volt írónknak. Nem kevésbé érdekesek Csaplárnak azok az adatai is, a melyek Révai újabbnál-újabb terveiről tudósítanak; a melyek azt mutatják, hogy ő mindig tudta, mikor kell valamely eszme érdekében síkra szállni, hogyan kell annak proselytákat szerezni, de nem tudta, hogyan kell a viszonyokkal számolni.

Ugy hiszszük azonban, hogy Révainak e tusakodásait az érdeklődők szívesen elolvassák magából a munkából, azért is a harmadik kötetnek e kiválóan becses részletével ez úttal nem foglalkozunk behatóbban. E helyett a negyedik kötetéről szólunk kissé részletesebben, mint a melyről eddig tudtunkkal egyetlen szakközlönyünk sem emlékezett.

A negyedik kötet, mely Révai pályájának a mult század utolsó tizedében való hányatásait, küzdelmeit festi, egészben véve még talán legérdekesebb valamennyi eddig megjelent kötet között. Igaz, hogy a harmadik kötetben előadott ama részlet, mely Révainak a tudós társaság létrehozásában való lelkesedését, sürgését, tevékenységét fáradhatatlanságát rajzolja, irodalmi szempontból hasonlíthatatlan érdekű: de ha tisztán a hős fejlődését, küzdését, az ellene nyíltan vagy titokban működő akkori tényezőket tekintjük, a legutóbb világot látott negyedik kötet nem kevésbé érdekes és tanulságos. Mily okok gátolták Révait, hogy az egyetemi tanszékért beadott folyamodványa sikertelen maradt; mint fondorkodtak ellene a helytartó tanácsnál, hogy szándékát megghiúsítsák; milyen tényezők léptek sorompóba ellene s kik segítették e tényezőknek sikerét vele szemben: mindezt Csaplár ép oly részletesen, mint behatólag tárgyalja folytonos tekintettel a tanügyi állapotok kedvező, vagy — legtöbb esetben — kedvezőtlen voltára. Szerdahelyi Györgynek és Kreil Antalnak, kik nem csekély mértékben voltak okai Révai szándéka megghiúsultának, messzemenő bonyodalmas összeköttetéseit, a melyeknek a kilenczvenes évek hirtelen lelohadó felzendülésére következett reactionarius irányzatok annyira kedveztek, oly éles vizsgálódással, oly mélyreható megfigyeléssel tárja elénk, hogy azokból akárki világos képét alkothatja az akkori tanügyi állapotok megdöbentő irányzatának.

Még érdekesebb azonban Révai saecularisatiójának története s az abból fejlődött végnélküli küzdelme.

A büszke, túlságos önérzetes, hajthatatlan Révai abba az egyházmegyébe kívánczik, a melynek néhány tekintélyes embere ellen csak nem régiben annyira kikelt. Révai szeret szembezállni az akadályokkal. Annyi hányatáson keresztül ment lelke némi fájó élvezetet talál ebben s akkor van igazi elemében, mikor kifejtheti összes erőit, hogy ellenségeit megtörje, vagy legalább önszándékát bármiképp érvényesítse. Hányszor kell neki szerzete főnökéhez fordulnia, hányszor az egyházmegye püspökének kegyéért könyörögnie, s mindezt mily szívós kitaratással s mennyi önérzettel, érdemeinek mily fenhangú emlegetésével tudja ő megtenni! Mennyire hiszi, hogy új helyzetével véget érnek eddigi hányatásai, s mennyire nem riad vissza ösztönző okai közé olyanokat is számlálni, a melyek a piarista-rend ellen fordítvák, s a mely okokat Csaplár komoly férfiasággal igyekszik is valódi értékükre redukálni.

Révai újra keservesen csalódik. Kiengesztelt ellenségei ugyan nem bántják többé: de bántja az, hogy nagy czéljainak kivételére új helyzete is épen oly kedvezőtlen, mint volt az előbbi. Sőt el kell tűrnie azt is, hogy a mint a legközelebb kínálkozó alkalmat fel akarja használni, hogy majd a székesfehérvári gymnasiumnál az igazgatói, majd az egyetemnél a numismatikai tanszéket elnyerje: sæcularisatiójának, «nem eléggé törvényes» lefolyását is ellene fordítsák s ügyeketét még inkább sikerelenné tegyék.

A kormány-körökben, hol pártfogók után néz: Szerdahelyi és Balog ellensúlyozzák. Ezek úgy vannak meggyőződve, hogy Révai összeférhetetlen bármilyen testülettel. De aczélozott lelke nem nyugszik bele a dolgok illetén fordulatába. Az elhatározást gyorsan követi nála a tett. Sæcularisatiója törvényesítéséért minden követ megmozdít. «Mindent eltűnök, s nem riadok vissza» — írja igazán neki bátorodva Paintner barátjának s mindvégig legkitartóbb pártfogójának. Magához a királyhoz folyamodik, aztán Budára siet, hogy a numismatikai tanszék ügyében valamit tehessen; de czélját most sem érheti el. Mind a mellett távol van a kétségbeeséstől. «Vigasztalom magamat — írja — azon megnyugtató öntudatommal, hogy jól cselekedtem . . . Teljesítem a jó pap kötelességeit. Hazafi vagyok, még buzgóbb is, mint kellene. És ez az én hibám, melyet most ezek (ellenségei a kormánynál) vétkül rónak fel. Hű vagyok a királyhoz, vallják ezt irataim, bizonyítják szolgálataim. Senkit sem bántok. Tűröm (!) a méltatlanságokat. Sokat bántalmazva még védelmemre is későn buzdulok.» stb. Egészen másképp gondolkoztak azonban róla a helytartó tanács tanügyi osztályának intézői, a kik a josephinismus eszméinek előbbi nyílt vagy titkos képviselőit elnyomni, megsemmisíteni igyekeztek. A liberalis eszmék varázsát elhomályosították lassankint amaz ádáz tények, melyeknek orkánja nyugatról oly nagy erővel tolt felénk. Nemcsak őt igyekeztek gátolni, de más magasabb állású tanügyi embereket is, a kiknek szabadabb eszméi szálkák voltak a kormány szemében. Révainak be kellett látnia, hogy szerencsétlenségeiért csak önmagát okozhatja, hogy előbbi viselkedése volt oka nagyrészt az ellene keletkező ellenséges hangulatnak fönn és lejjáránt. Keserű s igazságtalan bűnhődés, véleményünk szerint, annál is inkább, mert egy nagy elme gyöngeségeit, melyekre a genius fénye mintegy vakítólag hatott, sohasem szokták úgy fogni fel, mint egy közönséges, mindennapi ember tévedéseit. Nem azért, mintha a tévedés itt is, amott is tévedés (hiba, véték — a tévedés fokozata szerint) nem volna: de egy nagy szellem inkább feledtetni azokat s ki tud irántuk engesztelni fényes tulajdonságaival. E tekintetben tehát — nekünk legalább úgy tetszik — Csaplár kissé túlszigorú hőse iránt, a kinek pedig türelmetlen, erőszakos természetét, mely a rázúduló bajok özö-

nében sem tagadja meg magát, mintegy folyvást érezve nagyrahipotottságát, értelmének, geniejének erejét a legalaposabban ismeri. Révai éles temperamentuma, mely a büszke önérzetnek, a szellem hatalmának, a genie képzelt kiváltságainak jogát talán az egy Petőfit kivéve, irodalmunkban legszembetűnőbben praetendálta, bizonyára nem kevés bajlódásainak volt szülőoka: de egyéni gyöngeségei jellemerejét mintegy megacézolóvza mutatják. Közönséges embert réges-régen megsemmisített volna az őt ért szenvedések felerésze is: ellenben Révai híu maradt céljaihoz életének annyi különféle phasisaiban is. A lelki erőnek e valódi nagyságát minden tévedései mellett is csodálnunk kell, s egyszersmind tartózkodnunk az ítélet olynemű szigorúságától, mely az egyéni tulajdonságok fokozata előtt szemet huny.

Révainak heves, türelmetlen, keserű világnézete minden küzdelmében erősen nyilvánul: de alig nyilvánul élenkebben valahol, mint a győri rajztanfőtöságról való lemondásában. E vizsályos ügyet Csaplár oly apró részletekből ismerteti meg, a melyek hősének, mint embernek magán életére is fényes világot vetnek. Makacs, elszánt természete itt nyilatkozik talán a legpraegnansabban. Ehhez még csak az esztergomi gymnasiumtól való távozásának küzdelmei hasonlíthatók, a melyek az akkori kormánykörök figyelmét is annyira magukra vonták. Reménytel és bizalommal telve foglalta el esztergomi gymnasiumi tanszékét. •Tán gyöngélkedő egészségét — írja Csaplár — s e miatti idegességét kivéve, aligha látszhatott benne hiányzani valami abból, a mi a legjelesebb siker kivívására szükséges. • Csakhogy egyrészt az esztergomi tanügyi állapotok, másrészt Révai nyugtalan, türelmetlen természete új vizsályok örvényébe sodorták. Két tanártársával gyűlt meg leginkább a baja: Kulcsár Istvánval, a «Hazai és külföldi tudósítások» későbbi szerkesztőjével, s Amberg Józseffel, kit máshonnan eddig nem ismerünk. Csaplár szerint leginkább e két tanár szabadelvű, vagy inkább szabados felfogása s iránya okozta Révai újabb kellemetlenségeit. E szabadabb szellem, mely természetesen az egyöntetű tanításban s nevelésben nem csekély akadály volt, annyira aggasztotta Révait már az első évben, hogy •már akkor elhatározta magában, hogy ha az ily állapoton huzamos türelme (!) és javító törekvése által sem segíthet, készebb a tanárkodással felhagyni, semhogy komoly elveit feladva, a mindegyre növekvő fegyelmetlenséget elnézze; nehogy így majdan ő is részesesül tartassék az oly eredménynek, mely valóban szégyenletes lesz az intézetre nézve».

Szándékát csakhamar érvényesíteni is igyekszik, de ismét sikertelenül. Aggodalmas helyzetében kell továbbra is maradnia s a vizsály lappangó tüzét lánggra lobbantania, mivelhogy — véleményünk szerint — az előforduló kellemetlenségnek jó részét most már csakugyan ő.

okozta. Oka volt maga is a szélvetéssel a vihar-aratásnak. Nem kísérhetjük Csaplárt részletes tárgyalásának nyomain pontról-pontra. Az az emlékirat, a melyet Révai az esztergomi gymnasium fegyelmezetlenségéről készített s melyet Csaplár először hoz napvilágra, bizonyára nyomós tanúság mind az akkori tanügy kedvezőtlen voltára, mind az ő nyugtalan, éles, minden bántást tízszeresen megtorolni igyekvő természetére. S talán nem tévedünk, ha azt hisszük, hogy Révai méltatlan bűnhődései, a melyeket előbbi liberalisabb irányzatáért tűrnie kellett, nagy mértékben hatottak ez állapotok előidézésére. Lehet, hogy Kulcsár és társa talán csakugyan több szabadságot, több szabadelvűséget tanúsítottak a nevelésben és oktatásban, mint a mennyi a siker kockáztatása nélkül megengedhető lett volna; lehet, hogy az intézet, mint akkor tájban más középiskola is, az előbbi pár évben kissé meglazult fegyelem vitorláit még nem tudta elég erős kézzel tartani; lehet, hogy a tanügyi állapotok sem voltak sokkal jobbak, mint a hogy Révai a most napvilágra került memorandumában (melyet a helytartó tanácshoz nyújtott) annyira sötét színekkel rajzolja: mind e mellett azonban az elkeseredett viszály földidézésében Révainak is része volt, részének kellett lennie. Bármily nyugodtan s behatólag vizsgáltuk e memorandum heves, sokszor önefelelt kifejezéseit: egy gondolatot el nem nyomhattunk elménkben. Vajjon oly megfékezendő erejűvé fejlődött-e az esztergomi gymnasium szabad szelleme, hogy az előbb szintén liberalis Révai kénytelen volt a miatt az intézettel szakítani, a helytartó tanácsot egész évig foglalkoztatni vele s maga ellen zúdítani mindenkit, a kik ekkor hozzá közel állottak? Vajjon nem önként tolúl-e élénk evvel együtt egy más kérdés is? Révai előbbi vívódásainak sikertelenségére, nemes szándékainak meghiúsítására ellenségei főleg az ő előbbi szabadelvűbb irányát gáncsolták s Révai tudatával bírt ennek: nem akart-e most az ellenkező végletbe csapni, hogy ellenségeit kiengesztelje? s elkeseredett lelkiállapotában nem kívánt-e túlszigorú fegyelmet, olyat, mely a tanártestület szellemével meg az ifjúságnak kissé talán elkényeztetett bánásmódjával is szöges ellenkezésbe jutott? Annyi hányatáson keresztül ment lelke nem vesztette-e el ruganyosságát s másfelül elbizakodott önértetében nem gondolhatta-e, hogy egymaga képes lesz az intézet eddigi lazult fegyelmét rövid idő alatt helyreállítani, habár a tanártestület éles ellenmondásával is? S nem lőtt-e túl a célon épen, mivel teljes erővel elő akarta azt mozdítani? Végletekre hajló szelleme számolt-e alaposan a körülményekkel, mikor ő a javítás munkájához fogott? Mindezt annyival inkább nem alaptalan föltennünk: mivel eddig csak az egyik fél véleményét ismerjük: a másik, a vádlott fél, nem tudni, milyen magatartást tanúsított e vádakkal szemben. Aztán a főigazgató, s a később kiküldött Szunerits is úgy találták, hogy Révai vádaskodása ha nem

egészen alaptalan is, de bizonyára sokban túlzott s így az igazság valószínűleg sem egyik, sem másik részen nincs, hanem a középben.

E felfogás, melyet a fentebbiekben pár szóval kifejeztünk, talán nem lesz egészen érdektelen arra, a ki valamikor Révai életrajzát a nagy közönség számára akarja megírni. Révai hányatásának, sikertelen küzdelmének ez egyik legtanulságosabb részlete, melyet annyival inkább szükséges minden oldalról megvitatni, mert e valódi nagy ember élet-körülményeiben az esztergomi gymnasiumtól való megválása mintegy forduló pontot képez. Aztán, a mennyire Kulcsárt későbbi működéséből ismerjük, semmi okunk nincs föltenni, hogy az ő *túlzó* liberalis iránya lett volna egymagában mindennek oka, holott később nagyon is conservatív nézeteket hirdetett a vallásban, a társadalmi s magánéletben egyaránt. Révait a kínos izgatottság majd egészen kimerültté tette annyira, hogy — mint Csaplár megjegyzi — célszerűbbnek látta fogyatékat erejét megkimélni a meddő küzdelemtől s megóvni azt a jövőben folytatandó hasznos tevékenységre. Érezte, hogy az elzúgott viharok után nyugalomra van szüksége. Komáromi kevés ideig tartó tanárkodása után nyugalmaztatásért folyamodott, mi főleg Somogyi hathatós pártfogása mellett sikerült is.

Igy jutott Sopronba a múlt század utolsó évében, hová szíves baráti szív is vonzotta, meg tudományos feladatának érdekei is ösztönözték, hogy mennél közelebb legyen Bécshez, a magyar irodalom akkori középpontjához, a melyet aztán mindenkép Magyarország szívébe, Pestre törekedett áttenni.

Itt végződik Révai életírásának legutóbb megjelent negyedik kötete, a melyben az életíró a mélyreható bűvár fáradozásainak gazdag eredményét nyújtja. Sok megjegyzést tehetnénk még az egész mű compositiójára, a nyelvbéli előadás nehézkességére, legfőképen pedig az adatok kevésbé szoros, kevésbé átlátszó csoportosítására. De mindezt elhallgatjuk. A tények valódi okának földerítése tudományos szempontból kétségkívül a legfontosabb s ebben Csaplárnak nem közönséges érdemei vannak. Művének némely gyöngeségeit maga is beismeri s utal is erre előszavában, mikor «e huzamos idei munkálkodás balsorsáról» nyilatkozik.

Tisztán tudományos szempontból azonban nagyon óhajtanók, hogy Csaplár e nagy fáradsággal megkezdett művét befejezhesse, mihez az ő rendelkezésére még bizonyosan nagyon fontos és értékes adatok állanak készen.

KISS ANTAL.